

Верховний
Суд

Судова практика щодо спадкування за заповітом

Василь Крат,
суддя Верховного Суду, кандидат юридичних наук, доцент
Telegram: <https://t.me/glossema>

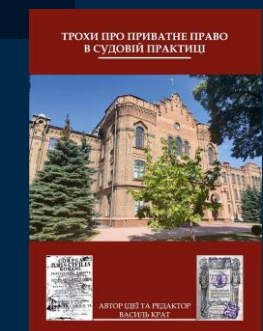
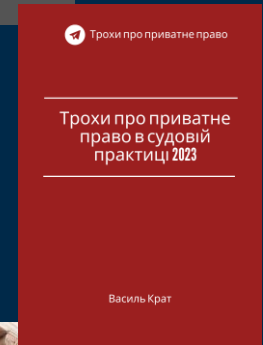
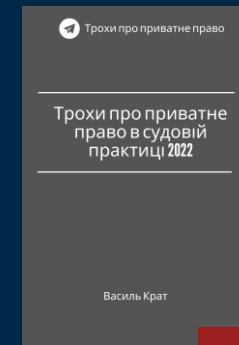
01 березня 2024 року

Джерела

Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в соціальній мережі Facebook за 2021 рік) / Редактор та упорядник В. І. Крат. – Київ, 2021. 234 с. URL: <https://t.me/glossema/2>

Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в телеграм-каналі «Трохи про приватне право» за 2022 рік) / Автор та редактор В. І. Крат. – Київ, 2022. 444 с. URL: <https://t.me/glossema/727>

Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в телеграм-каналі «Трохи про приватне право» за 2023 рік) / Автор та редактор В. І. Крат. – Київ, 2023. 662 с. URL: <https://t.me/glossema/1451>

1. Свобода заповіту та її прояви

Право на заповіт та принцип свободи заповіту

Постанова КЦС ВС від 20.07.2022 року у справі № 461/2565/20

Право на заповіт може бути здійснене протягом всього життя особи і включає в себе як право на складення заповіту або кількох заповітів, так і права на їх зміну чи скасування. Усі наведені правомочності заповідача в сукупності із засобами їх правової охорони та захисту є реалізацією **свободи заповіту**, яка є принципом спадкового права.

Свобода заповіту охоплює особисте здійснення заповідачем права на заповіт шляхом вільного волевиявлення, яке, будучи належним чином вираженим, піддається правовій охороні і після смерті заповідача. **Свобода заповіту** як принцип спадкового права включає, серед інших елементів, також необхідність поваги до волі заповідача та обов'язковість її виконання.

Заповідальні розпорядження і заповіт

Постанова КЦС ВС від 10.05.2018 у справі № 497/1870/16-ц

Аналіз положень статті 1228 ЦК України дозволяє зробити висновок, що спадкодавець може розпорядитися правом на вклад двома способами:

- 1) склавши заповіт або
- 2) зробивши відповідне розпорядження банку (фінансовій установі).

За умови їх відсутності правонаступництво права на вклад відбувається внаслідок спадкування за законом.

Інші заповідальні розпорядження і Закон № 3515-IX

📖 29.12.2023 року опубліковано Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо призначення і виплати одноразової грошової допомоги» від 09 грудня 2023 року № 3515-IX.

📌 Законом № 3515-IX, зокрема, передбачено, що:

✅ військовослужбовець, військовозобов'язаний або резервіст, який призваний на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для проходження служби у військовому резерві, має право скласти в письмовій довільній формі особисте розпорядження на випадок своєї загибелі (смерті) про виплату одноразової грошової допомоги особі (особам) за його вибором, визначивши розмір частки таких осіб у відсотках (далі - особисте розпорядження);

✍️ справжність підпису військовослужбовця Збройних Сил України, військовозобов'язаного, резервіста, який призваний на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для проходження служби у військовому резерві, на особистому розпорядженні засвідчує командир військової частини або нотаріус;

✍️ у разі складання особистого розпорядження військовослужбовцем Служби безпеки України, іншого органу або військового формування, крім Збройних Сил України, зазначених у підпункті 1 пункту 1 статті 3 цього Закону, справжність підпису на особистому розпорядженні засвідчує командир/керівник підрозділу органу (служби, військового формування) або нотаріус.

Інші заповідальні розпорядження і Закон № 3515-IX

! військовослужбовець, військовозобов'язаний або резервіст, який призваний на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для проходження служби у військовому резерві, має право у будь-який час скасувати особисте розпорядження або скласти нове. Кожне нове особисте розпорядження скасовує дійсність попереднього. Заборонено розголошувати зміст особистого розпорядження до встановлення факту загибелі (смерті) особи, яка його склала;

! за наявності особистого розпорядження право на призначення та отримання одноразової грошової допомоги мають особи, на користь яких складено таке особисте розпорядження, у розмірі частки, визначеної в такому розпорядженні у відсотках. Незалежно від змісту особистого розпорядження право на призначення та отримання одноразової грошової допомоги мають малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки загиблої (померлої) особи у розмірі 50 відсотків частки, яка належала б кожному з них у разі призначення і виплати одноразової грошової допомоги за відсутності особистого розпорядження. У разі відсутності особистого розпорядження або за наявності неохопленої особистим розпорядженням частки розміру одноразової грошової допомоги право на призначення та отримання одноразової грошової допомоги (її частки) мають особи, визначені у пункті 4 цієї статті, у рівних частках.

Розпорядження правами в заповіті

Постанова КЦС ВС від 23.05.2018 у справі № 285/1055/16-ц
(провадження № 61-21778св18)

Тлумачення частини першої та четвертої статті 1236 ЦК України дозволяє зробити висновок, що заповітом **може бути охоплено:**

ті права і обов'язки, які належать спадкодавцю на момент його складення; не тільки права і обов'язки, які належать спадкодавцю на момент його складення, а й ті, що виникнуть у спадкодавця після складання заповіту.

Заповідач, як власник, може на свій розсуд як набувати права на майно, так і припиняти їх.

Наявність заповіту не обмежує завідача в тому, щоб майно, вказане в заповіті, продати, подарувати або укласти щодо нього договір довічного утримання тощо.

Принцип свободи заповіту і нікчемність заповіту

Постанова КЦС ВС від 20.07.2022 року у справі № 461/2565/20

Кваліфікація заповіту як нікчемного із мотивів розширеного розуміння вимог до форми і порядку його посвідчення, про які згадується у частині першій статті 1257 ЦК України, **порушить принцип свободи заповіту**. За відсутності дефектів волі та волевиявлення заповідача при складанні і посвідченні заповіту кваліфікація останнього як нікчемного з підстав, що прямо не передбачені ані цією статтею, ані взагалі нормами глави 85 ЦК України, по суті скасовує вільне волевиявлення заповідача без можливості виразити свою волю шляхом складання іншого заповіту у зв'язку з його смертю.

Тільки у разі наявності фізичних вад у заповідача, які позбавляють його можливості прочитати заповіт, посвідчення заповіту відбувається лише при свідках. І саме в цьому разі недотримання такої вимоги щодо порядку посвідчення заповіту відповідно до частини першої статті 1257 ЦК України має наслідком нікчемність заповіту.

Посвідчення заповіту поза межами нотаріального округу

Постанова ВП ВС від 25.05.2021 у справі № 522/9893/17

72. Відтак, якщо нотаріус посвідчив заповіт особи не в межах свого нотаріального округу, це не впливає на форму правочину і не підпадає під ті вимоги про порядок його посвідчення, які містяться в ЦК України та тягнуть нікчемність заповіту відповідно до частини першої статті 1257 ЦК України.

73. Це може бути додатково обґрунтовано такими обставинами.

74. По-перше, у цивільному законодавстві нікчемність правочинів передбачена у випадках, встановлених законом, підстав для чого у наведеній ситуації не вбачається.

75. По-друге, недійсність заповіту з мотивів розширювального розуміння вимог до форми і порядку його посвідчення, про які згадується у частині першій статті 1257 ЦК України, матиме наслідком порушення принципу свободи заповіту.

76. Кваліфікація заповіту як нікчемного з підстав, які не передбачені ані частиною першою статті 1257 ЦК України, ані взагалі нормами глави 85 ЦК України, по суті скасовує це вільне волевиявлення заповідача без можливості виразити свою волю шляхом складання іншого заповіту, оскільки сталася смерть заповідача.

Місце складення заповіту

Постанова КЦС ВС від 06.07.2022 року у справі № 681/196/20

Місце нотаріального посвідчення та місце вчинення правочину є сутнісно різноплановими категоріями, що виконують різне змістовне навантаження в правовому регулюванні. Перша встановлена для нотаріусів на рівні імперативної публічно-правової норми. У свою чергу, друга закріплена на рівні диспозитивної, яку має можливість змінювати сторона (сторони) правочину.

Правила визначення місця вчинення правочину передбачені статтею 211 є диспозитивними. Місце вчинення правочину встановлюється, за загальним правилом, у правочині стороною (сторонами), і тільки за умови відсутності такої вказівки для його визначення застосовуються положення ЦК України. При цьому воно пов'язується з місцем: вираження волі сторони одностороннього правочину; проживання фізичної або місцезнаходження юридичної особи, яка зробила пропозицію укласти договір.

Місце складення заповіту

Постанова КЦС ВС від 06.07.2022 року у справі № 681/196/20

З огляду на те, що законодавець у диспозитивному порядку урегулював місце вчинення правочину, у цивільному законодавстві йому відводиться незначна роль. Наприклад, порядок видачі, строк дії, припинення та правові наслідки припинення довіреності визначаються правом держави, в якій видана довіреність (стаття 34 Закону України «Про міжнародне приватне право»).

У деяких випадках законодавством вимагається вказівка місця вчинення правочину, зокрема, у заповіті повинно міститися місце його складення.

При викладенні частини першої статті 1247 ЦК України «місце складення» використано поряд із «письмовою формою». У доктрині та судовій практиці під формою правочину розуміється спосіб вираження волі сторони (сторін) та/або його фіксація. Проте розуміння «місця складення заповіту» як певного місця де здійснюється вираження волі спадкодавця, не дозволяє кваліфікувати вказівку на місце як елемент письмової форми;

Місце складення заповіту

Постанова КЦС ВС від 06.07.2022 року у справі № 681/196/20

Під змістом правочину у доктрині та судовій практиці розуміється сукупність умов, викладених у ньому. Аналіз положень книги 6 ЦК України дозволяє стверджувати, що зміст заповіту складає розпорядження заповідача відносно належних йому прав та обов'язків. Тобто розпорядження, як правило, про призначення спадкоємців та розподіл між ними належних спадкодавцю прав та обов'язків. Натомість «місце складення заповіту» сутнісно відмінна від розпоряджень спадкодавця, спрямованих на визначення юридичної долі його прав та обов'язків.

«Місце складення заповіту» не належить до форми та змісту заповіту, а по своїй суті є реквізитом заповіту. Відсутність у заповіті вказівки на місце його складення не має наслідком його недійсність (нікчемність або оспорюваність).

Чи є відсутність рішення виконавчого комітету про уповноваження секретаря сільської ради на вчинення нотаріальних дій та інформації щодо місця народження заповідача в заповіті підставою нікчемності заповіту

Постанова ОП КЦС від 29.01.2024 в справі № 369/7921/21

Свобода заповіту охоплює особисте здійснення заповідачем права на заповіт шляхом вільного волевиявлення, яке, будучи належним чином вираженим, піддається правовій охороні і після смерті заповідача. Свобода заповіту як принцип спадкового права включає, серед інших елементів, також необхідність поваги до волі заповідача та обов'язковість її виконання.

Законодавець у ЦК України не передбачив такої підстави для кваліфікації заповіту, посвідченого секретарем сільської ради, нікчемним, як відсутність рішення виконавчого комітету сільської ради щодо покладання на цю посадову особу вчинення нотаріальних дій, так і відсутність вказівки в заповіті місця народження заповідача. Це не впливає на форму заповіту та порядок його посвідчення.

Протилежна кваліфікація буде базуватися на мотивах розширеного розуміння вимог до форми і порядку його посвідчення і порушить принцип свободи заповіту, оскільки він піддається правовій охороні й після смерті заповідача.

Хто може оспорювати заповіт?!

Постанова КЦС ВС від 08.12.2021 у справі № 752/18370/16-ц

Аналіз статті 225 ЦК України дозволяє зробити висновок, що до інших осіб, чиї цивільні права або інтереси порушені, не може належати набувач за договором довічного утримання (догляду) з яким спадкодавець (відчужувач) вчинив цей договір.

Оспорювання спадкоємцем відчужувача договору довічного утримання (догляду) не свідчить про порушення заповітом спадкодавця (відчужувача) цивільних прав або інтересів набувача

Тлумачення заповіту favor testamenti

Постанова КЦС ВС від 23.02.2022 року у справі № 474/454/18

У постанові Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 10 березня 2021 року в справі № 607/11746/17 (провадження № 61-18730св20) зазначено, що «з урахуванням принципів цивільного права, зокрема, добросовісності, справедливості та розумності, сумніви щодо дійсності, чинності та виконаності договору (правочину) повинні тлумачитися судом на користь його дійсності, чинності та виконаності».

Аналіз статті 1256 ЦК України свідчить, що:

тлумачення заповіту може здійснюватися як при розгляді власне позовної вимоги про тлумачення змісту заповіту, так і, зокрема, при розгляді позовної вимоги про визначення додаткового строку для прийняття спадщини;

з урахуванням того, що зміст заповіту може містити розпорядження про призначення спадкоємця (спадкоємців) і/або визначення спадкового майна (спадщини), **то і тлумачення змісту заповіту може здійснюватися щодо таких розпоряджень заповідача.**

Непідписаний заповіт - нікчемний

Постанова КЦС ВС від 12 березня 2020 року у справі № 716/1051/17

У постанові Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 січня 2020 року в справі № 674/461/16-ц (провадження № 61-34764св18) зроблено висновок, що «підпис є обов'язковим реквізитом правочину, вчиненого в письмовій формі. Наявність підпису підтверджує наміри та волю й фіксує волевиявлення учасника (-ів) правочину, забезпечує їх ідентифікацію та цілісність документу, в якому втілюється правочин. Внаслідок цього підписання правочину здійснюється стороною (сторонами) або ж уповноваженими особами»

Заповіт має бути **особисто підписаний заповідачем** (абзац 1 частини другої статті 1247 ЦК України). У частини першій статті 1257 ЦК України передбачено, що заповіт, складений з порушенням вимог щодо **його форми, є нікчемним.**

Непідписання заповіту заповідачем свідчить, що заповіт складено з порушенням вимог щодо його форми, та, відповідно до частини першої статті 1257 ЦК України, це має наслідком його нікчемність. Суди встановили, що підпис від імені ОСОБА_3 в оригіналі заповіту від 15 серпня 2005 року виконаний не ОСОБА_3, а іншою особою. За таких обставин, заповіт ОСОБА_3, складений 15 серпня 2005 року, є нікчемним на підставі частини першої статті 1257 ЦК України.

Чи скасовує нікчемний заповіт попередній заповіт?

Постанова ОП КЦС ВС від 01.03.2021 у справі № 473/1878/19
(провадження № 61-20469сво19)

Тлумачення статті 216 та 1254 ЦК України свідчить, що:

частина четверта статті 1254 ЦК України стосується тільки тих випадків, за яких новий заповіт визнано недійсним через **дефект волі заповідача на підставі статті 225 ЦК України (заповідач у момент вчинення заповіту не усвідомлював значення своїх дій та (або) не міг керувати ними) чи статті 231 ЦК України (заповіт вчинено під впливом насильства), дія попереднього заповіту відновлюється;**

частина четверта статті 1254 ЦК України розрахована тільки на визначення правових наслідків недійсності оспорюваного заповіту (відповідно до статей 225 і 230 ЦК України) і не регулює впливу нікчемності заповіту на відновлення попереднього заповіту; **частина четверта статті 1254 ЦК України не може регулювати правові наслідки нікчемності заповіту, оскільки нікчемний заповіт не породжує будь-який правовий результат.**

При нікчемності другого заповіту слід вести мову не про відновлення чинності першого заповіту, а про те, що вчинення наступного нікчемного заповіту, не може скасовувати попередній заповіт; **положення частини четвертої статті 1254 ЦК України є виключенням із загального правила про наслідки недійсності правочину, а отже, за аналогією застосовані бути не можуть.**

2. Конкуренція заповітів та скасування заповіту

Конкуренція заповітів

Постанова КЦС ВС від 26.06.2019 по справі № 369/3186/17

При складенні заповідачем декількох заповітів може мати місце їх «конкуренція», оскільки необхідно з'ясувати, який саме заповіт (заповіти) визначає (визначають) спадкоємця (спадкоємців) і/або спадкове майно.

Законодавець для випадку, коли заповідачем **складено декілька заповітів, передбачив правила, що повинні враховуватися для того, щоб визначити який саме заповіт (заповіти) визначає (визначають) спадкоємця (спадкоємців) і/або спадкове майно.** Такі правила полягають в тому, що:

по-перше, внаслідок складення нового заповіту відбувається втрата чинності попереднім заповітом. Тобто, якщо новий заповіт повністю суперечить попередньому заповіту, то новий заповіт скасовує попередній заповіт і визначення спадкоємця (спадкоємців) і/або спадкового майна відбувається на підставі останнього заповіту;

по-друге, внаслідок складення нового заповіту відбувається часткова втрата чинності попереднім заповітом. Тобто, якщо новий заповіт частково суперечить попередньому заповіту, то новий заповіт тільки частково скасовує попередній заповіт і визначення спадкоємця (спадкоємців) і/або спадкового майна відбувається на підставі двох заповітів.

Конкуренція заповітів

Постанова КЦС ВС від 26.06.2019 по справі № 369/3186/17

Складення нового заповіту, **яким зменшено обсяг спадкової маси**, порівняно з попереднім, але не змінено спадкоємця, скасовує попередній заповіт у відповідній частині, оскільки спадкодавець визначив спадкоємця тільки щодо частини спадщини.

Конструкція втрати чинності заповіту

Ухвала КЦС ВС від 01 грудня 2023 року по справі № 595/731/21

У спадковому праві (книга 6 ЦК України) законодавець передбачив конструкцію втрати чинності заповіту. **Втрата чинності може мати, зокрема, у разі:**

(а) внаслідок складення нового заповіту відбувається втрата чинності попереднім заповітом. Тобто, якщо новий заповіт повністю суперечить попередньому заповіту, то новий заповіт скасовує попередній заповіт і визначення спадкоємця (спадкоємців) і/або спадкового майна відбувається на підставі останнього заповіту; **(б) якщо права та/обов'язки не існують (припинилися) або перетворилися на інші.** Наприклад, склад майна, визначеного спадкоємцю (спадкоємцям) на час складання заповіту, на момент відкриття спадщини істотно змінився, зокрема, якщо зазнало трансформації право вказане в заповіті. **Саме тому законодавець визначає, що чинність заповіту щодо складу спадщини встановлюється на момент відкриття спадщини.**

Відновлення чинності заповіту

Постанова ОП КЦС ВС від 01 березня 2021 року у справі № 473/1878/19 (провадження № 61-20469сво19)

Тлумачення статті 216 ЦК України свідчить, що слід відмежовувати правові наслідки недійсності правочину і правові наслідки виконання недійсного правочину; до правових наслідків недійсності правочину належить те, що він не створює юридичних наслідків. Окрім цього якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною; правові наслідки виконання двостороннього недійсного правочину охоплюють собою двосторонню реституцію; законом можуть бути встановлені особливі умови застосування наслідків визначених в статті 216 ЦК або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів.

Наприклад, особливим правовим наслідком недійсного заповіту при їх множинності може бути відновлення чинності попереднього заповіту (частина четверта статті 1254 ЦК України). Тобто законодавець лише в окремих випадках передбачає таку конструкцію як відновлення чинності правочину.

Скасування заповіту

Постанова КЦС ВС від 28 листопада 2018 року у справі № 2-1201/2005

Позивач звернулась до суду з позовом про скасування заповіту.

Аналіз змісту глави 85 ЦК України свідчить, що у цивільному законодавстві не передбачено можливості скасування заповіту за позовом заінтересованої особи в судовому порядку. **Право скасувати заповіт належить лише заповідачу (статті 1254 ЦК України).**

Тоді як за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі (частина друга статті 1257 ЦК України).

3. Право на обов'язкову частку у спадщині

Право на обов'язкову частку

Постанова КЦС ВС від 02.08.2018 у справі № 705/3890/16-ц

Тлумачення статті 1241 ЦК України свідчить, що право на обов'язкову частку – це суб'єктивне майнове право окремих спадкоємців першої черги (стаття 1261 ЦК України) отримати певну частку у спадщині, незалежно від змісту заповіту.

Хоча норми про право на обов'язкову частку розміщені у главі, присвяченій спадкуванню за заповітом, за своєю сутністю право на обов'язкову частку належить до спадкування за законом.

Тобто право на обов'язкову частку існує лише за наявності заповіту. Коло осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, визначене статтею 1241 ЦК України, є вичерпним і розширювальному тлумаченню не підлягає.

Право на обов'язкову частку

Постанова ОП КЦС ВС від 14 лютого 2022 року у справі № 243/13575/19 (провадження № 61-11268сво20)

На набуття права на одержання грошових сум відповідно до статті 1227 ЦК України не поширюються норми про спадкування за заповітом або законом, зокрема, щодо усунення від спадкування (стаття 1224), прийняття, строків прийняття та оформлення спадщини, врахування цих сум при визначенні розміру обов'язкової частки (стаття 1241 ЦК), задоволення вимог кредиторів (стаття 1281 ЦК). Відповідно при включенні зазначених прав до складу спадщини їх спадкування має відбуватися за правилами, встановленими для спадкування за заповітом або законом.

Зменшення розміру обов'язкової частки

Постанова КЦС ВС від 30 травня 2018 року справа № 483/597/16-ц

Тлумачення абзацу другого частини першої статті 1241 ЦК України свідчить, що зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині можливе з урахуванням (а) характеру відносин між спадкоємцями і спадкодавцем; (б) наявності інших обставин, що мають істотне значення. Позбавлення особи права на обов'язкову частку судом ЦК України не передбачено, хоча особа, яка має право на обов'язкову частку, може бути усунена від права на спадкування відповідно до статті 1224 ЦК України.

Право на обов'язкову частку

Постанова КЦС ВС від 16 вересня 2020 року по справі № 344/5437/17
(провадження № 61-124св20)

Заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. Чинність заповіту щодо осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, встановлюється на час відкриття спадщини (частина третя статті 1235 ЦК України).

Верховний
Суд

Дякую за увагу!